

Надія Марченко
(Дрогобич)

СТОЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА СТОРІНКАХ ДІАСПОРНОЇ ПЕРІОДИКИ

У статті розглянуто відзначення столітнього ювілею Михайла Грушевського українською діаспорою. Проаналізовано численні наукові та публіцистичні публікації грушевськознавчого характеру. Зроблено висновок про вплив ювілейних заходів на українську історіографію того часу.

Ключові слова: М. Грушевський, Л. Винар, грушевськознавство, столітній ювілей, українська історіографія.

Надежда Марченко. Столетний юбилей Михаила Грушевского на страницах диаспорной периодики.

В статье рассмотрено празднование столетнего юбилея Михаила Грушевского украинской диаспорой. Проанализированы многочисленные научные и публицистические публикации грушевсковедческого характера. Сделан вывод о влиянии юбилейных мероприятий на украинскую историографию того времени.

Ключевые слова: М. Грушевский, Л. Винар, грушевсковедение, столетний юбилей, украинская историография.

Nadiia Marchenko. Centenary anniversary of Mykhailo Hrushevsky on the pages of diaspora's periodicals.

In article celebrating the centennial Hrushevsky Ukrainian diaspora. Analyzed numerous scientific and journalistic publications hrushevskoznavchoho character. The conclusion about the impact of commemorative events to Ukrainian historiography of the time.

Key words: M. Hrushevsky, L. Wynar, Grushevsky, centenary, Ukrainian historiography.

Заснування грушевськознавства традиційно пов'язується з 1966 р., коли світова громадськість відзначала століття видатного історика. Саме столітній ювілей став переломним моментом як грушевськознавчих студій, так і української історіографічної думки в цілому. До середини 60-их рр. минулого століття українська історична наука перебувала у кризовому стані і в радянській Україні, і в діаспорі. Цілковитий занепад, надмірна ідеологізація і відхід від концепції своєрідності українського історичного процесу унеможливлювали будь-які спроби грушевськознавчих студій на батьківщині. На еміграції ситуація теж була непростною. Ідейно-консервативна та заполітизована діаспора не зуміла стати вагомим частинною суспільно-політичного життя на Заході. У цих умовах українська історична наука дедалі більше маргіналізувалася. Більшість американських дослідників узагалі відмовляли українській історіографії в академічній легітимності, поділяючи в цьому стереотипи та упередження російських істориків, які визначали характер і напрямки розвитку американської славістики в повоєнний період. Постала гостра потреба виходу із "інтелектуального гетто". Ситуація ускладнювалася тим, що українська історіографія залишалася зорієнтованою на національно-державницьку парадигму початку ХХ ст. і приділяла мало уваги змінам, які відбувалися в соціально-гуманітарних дисциплінах на Заході. Лише нова генерація істориків, необтяжена персональним досвідом політичної і збройної боротьби, отримавши освіту в західних університетах, спробувала по-новому осмислити історичний феномен "бездержавності" українського історичного процесу, а також проблеми, пов'язані з рівнем зрілості національного руху на початку ХХ ст. У цьому контексті оціночної ревізії вимагала насамперед постать головного керманіча і ідеолога цього руху – Михайла Сергійовича Грушевського.

Говорячи про нову генерацію українських діаспорних істориків, маємо на увазі передусім професора Любомира Винара, якому завдячуємо не лише переосмисленням місця та ролі М. Грушевського в українському національному відродженні, але й постановням наукового грушевськознавства та його теоретичним обґрунтуванням [38; 26; 29]. У травні 1966 р. у статті "Ювілей Ми-

хайла Грушевського" Л. Винар писав, що в наступних числах журналу "Український історик" (далі – "УІ") планується друкувати матеріали, які стануть основою "грушевськознавства" – нової дисципліни українознавчих студій [13]. Дослідники єдині в переконанні, що саме Л. Винару та створеному його зусиллями Українському історичному товариству (далі – УІТ) належить роль у подоланні схематизації, спрощення та політизації поглядів М. Грушевського і його школи, котрі призводили до викривлення не лише інтелектуальної історії національно-політичної думки, але й примітивізували, спотворювали досягнення народницької історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст. [5; 32; 49].

Ініціатива нової генерації знайшла підтримку серед прогресивних представників пануючої на еміграції "державницької школи" української історіографії, які значною мірою не поділяли історіософських концепцій М. Грушевського, але зуміли визнати за ним першість у творенні національно-державницької візії історії України. Голова УІТ Олександр Оглоблин закликав усіх "сучасників й спадкоємців Грушевського виконати свій обов'язок визнання, пошани і вдячності перед пам'яттю великого українського історика й великого українського громадянина", а звертаючись до істориків наголошував, що вони "мусять дати єдину оцінку вченого і політика і ця оцінка мусить бути справедлива" [43, с. 5-6]. У доповіді на урочистій конференції, присвяченій 100-му ювілею вченого, він спробував визначити внесок Грушевського в історіографію, суспільно-громадське, політичне і культурне життя України, а схему самостійного українського історичного процесу назвав "канонем сучасної української історіографії" [44].

Поштовхом до святкових заходів стало спеціальне "Звернення Українського Історичного Товариства", в якому закликалось до гідного вшанування пам'яті Великого Українця українською громадою на Заході. Саме в цьому зверненні Л. Винар та О. Оглоблин об'єктивно з'ясовують роль М. Грушевського в українському історичному процесі, наголошуючи на ролі історика як символу "всеукраїнського єднання, що його він розумів як з'єднання всіх частин української землі і української нації в єдиному національно-державному і національно-культурному організмі" [12]. Як слушно зауважує І. Гирич, "Звернення" стало своєрідною програмною платформою для грушевськознавства і основою для переоцінки багатовимірної діяльності і творчості М. Грушевського [30]. У "Зверненні" 1966 р. символічно проголошувався "Роком М.С. Грушевського". Символічно, бо громадські лідери поспішили оголосити 1966 р. – роком Івана Франка з нагоди 50-ліття з дня смерті та 110-ліття з дня народження [14]. Тож ніяких спеціальних збірників, присвячених М. Грушевському, провідні наукові установи діаспори – НТШ і УВАН не планували, жодного заклику до всенародного відзначення його ювілею не проголошували, незважаючи на довголітнє головування Михайла Сергійовича в НТШ та його провідну роль як організатора наукової діяльності Академії [4].

Рупором святкових заходів стала газета "Свобода". З початку 1966 р. у ній з'явилися ряд статей Л. Винара, в яких він неодноразово закликав до широкого відзначення ювілею та вивчення діяльності і творчості М. Грушевського різними мовами на монографічному рівні, до публікації статей про його діяльність і творчість в міжнародних журналах [11; 12; 13;]. Оскільки з самого початку свого існування УІТ взяло на себе обов'язок популяризації історичної схеми М. Грушевського, його головних історіографічних концепцій та "Історії України-Руси", то ж підготовка і видання англійського перекладу основної праці історика, на думку Л. Винара, було логічним і першочерговим завданням Товариства. Саме Л. Винар ініціював обговорення цього питання [13].

Прихильники перекладу висловлювали свої думки і пропозиції на сторінках "Свободи". Так, Л. Шанковський навів економічні розрахунки на користь свого не зовсім реального плану реалізації перекладу праці за п'ять років [62]. А відомий український меценат М. Коць поінформував про перші заходи по збору коштів на переклад, зроблені Українським Конгресовим Комітетом Америки [40].

Авторів "Свободи" підтримав редактор журналу "Нові Дні" П. Волиняк. Він звернувся з пропозицією фінансування перекладу до Товариства українських купців, підприємців і професіоналістів. Заохочуючи їх зробити цей широкий жест, він називає справу перекладу "великим ділом", найкращим подарунком для всієї української нації з нагоди 50-ліття революції 1917 р., найбільшим ударом по російських окупантах, який їм може зробити українська еміграція [20]. Та, на жаль, його аргументи виявилися мало переконливими для підприємців і гроші не були зібрані.

Зацікавлення у виданні “Історії України-Руси” англійською мовою висловлювали й очільники Закордонних Частин ОУН та Організації Визвольного Фронту. Хоча вони й засуджували політичну діяльність М. Грушевського, проте високо цінували значення його як історика. Так, О. Мартович наприкінці своєї обширної студії з проблем революційно-визвольної війни, що друкувалася на шпальтах “Визвольного Шляху” протягом 1967 р. жалкує, що такого монументального твору не знають англо-американські історики і тому й досі в світовій історіографії немає України як окремої національно-культурної одиниці Східної Європи. “Не одного англо-американського історика проф. М. Грушевський переконав би своїми аргументами і, може, вони почали б дивитися на історію Східної Європи іншими очима, а це мало б для нас велике політичне значення”, – пише О.Мартович [41].

Видання повного перекладу “Історії України-Руси” англійською мовою є одним із найважливіших завдань української науки на еміграції вважав і Б. Будурович. Цю справу він називав справді невідкладною з огляду на потребу нового покоління науковців і студентів в університетах Америки і всього західного світу дістати в руки не пропагандистські брошури і памфлети, а суворо науковий твір, що своїм розміром і рівнем перевищує всі чужомовні історії Росії і Східної Європи і який не легко розбити, поминути мовчанкою чи знехтувати [9, с. 181].

Доволі поширеною була також думка противників перекладу “Історії України-Руси”. Її репрезентувала та частина істориків, які були представниками державницької течії. Вони з традиційних позицій протиставлення народницької та державницької історіософії залишали за працею М. Грушевського виключно історіографічну та джерелознавчу вартість, наголошуючи на застарілості її концептуального багажу. Реанімуючи атмосферу ідеологічних дискусій 20–40-х рр. ця частина інтелектуалів переводили обговорення проблеми із площини наукової в політичну та наголошували на необхідності нового дослідження історії України англійською мовою.

Найбільш яскраве вираження названа позиція отримала у відомій статті О. Пріцака [46]. Ця, сьогодні уже знакова стаття, ґрунтовно проаналізована сучасними дослідниками, по-суті була найбільш концентрованим, але заключним проявом політико-ідеологічної суперечки у середовищі української еміграції, що вилася у конфлікт між народницькою і державницькою історіографією [31, с. 168; 5, с. 522-526].

Більшість істориків гостро заперечили висловлені О. Пріцаком звинувачення на адресу М. Грушевського і його синтетичної праці [2; 17, с. 89-90; 55, с. 13-16]. Проте його стаття, на думку Л. Винара, призвела до того, що деякі науковці стали скептиками перекладу “Історії України-Руси”, хоча офіційно в підтримку поглядів О. Пріцака ніхто не висловився, і сам він до своїх контрверсійних поглядів в інших публікаціях більше не повертався [18]. Наслідком обговорення статті О. Пріцака стало розуміння в середовищі українських інтелектуалів на еміграції потреби відмовитися від конфліктної парадигми у вивченні українського історіографічного процесу кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.; усвідомлення того, що народництво та державництво – це послідовні генетично пов’язані етапи у розвитку нашої науки [15, с. 86].

Продовженням дискусії навколо перекладу стала стаття О. Домбровського, в якій автор вважав неможливим тогочасний переклад здебільшого з огляду велетенських затрат праці і фінансових зусиль, що в кінцевому результаті і зумовило відсунення питання його реалізації на довгі роки [33]. Відзначимо, що проект був зреалізований уже в наш час на межі століть.

У планах, приурочених до ювілею, окрім перекладу основної наукової праці М. Грушевського, Л. Винар у своїх свободівських статтях вказував на потребу підготовки бібліографії усіх праць ученого та опрацюванні його біографії [13]. З цією метою УІТ було започатковано каталогування грушевськознавчих матеріалів. Як засвідчують матеріали хроніки тогочасних випусків “УІ”, редакція зверталася до читачів з проханням допомогти розшукати на Заході деякі праці вченого, зокрема його “Автобіографію” з 1926 р., еміграційне видання “Ілюстрованої історії України” з 1919 р. та ін. [57]. Для зберігання отриманих і опрацьованих матеріалів УІТ заснувало у своєму архіві окрему секцію, яка поповнювалася завдяки клопіткій праці науковців Товариства, серед яких найзаповзятішим був Л. Винар [47]. Ця титанічна робота дозволила йому скласти селективну бібліографію праць про Михайла Грушевського, яка включала бібліографію його творів та бібліографію праць і статей про нього [7].

З метою збільшення джерельної бази грушевськознавства, Л. Винар також особисто звертався за спогадами-свідченнями до колишніх співробітників, далеких родичів і знайомих вченого, хто перебував на еміграції. Ця його пошукова робота принесла практичні результати. У 1966-

1967 рр. дослідник одержав важливі матеріали і цінні листи Н. Вояковського, К. Паньківського, М. Чубатого, М. Єремєєва, в яких знаходились дані про різні ділянки діяльності і життя історика. Зрозуміло, що використання таких матеріалів потребувало, як зазначав сам Л. Винар, певного критичного ставлення і обережності з методологічного боку – як до мемуарних матеріалів, писаних у ретроспективному спрямуванні. Проте, безсумнівно, вони були цінними джерелами до вивчення життя М. Грушевського і опрацювання його біографії [19]. Ці листи знайшли своє місце у секції архіву УІТ, присвяченій М. Грушевському. Згодом вони з'явилися у збірці статей та матеріалів про М. Грушевського та у різних числах "УІ" [16, с. 213-222; 61; 36]. У ювілейному ж номері журналу, присвяченому століттю історика, знаходимо перевидання автобіографічного листа "З життя професора М. Грушевського", де містяться відомості про його буття в 1914–1919 рр. [1]. Зібрані першоджерельні матеріали уможливили Л. Винару в 1966 р. розпочати опрацювання наукової біографії Великого Українця у вигляді статей на сторінках "УІ". До цього українська історіографія мала лише публіцистичну спробу створення життєпису Михайла Сергійовича М. Остаповичем та О. Озерським [45].

У 1966 р., з нагоди відзначення Ювілею, у планах УІТ також було видання однотомника політичних статей історика, який хронологічно і тематично мав охоплювати часи державного будівництва УНР 1917–1918 рр. Великим прихильником цього проекту був Ю. Лаврінченко (Довнич), який писав редакторів "УІ", що треба видати "повну збірку політично-громадської і культурної публіцистики Грушевського. Саме її бракує, щоб писати про політичну діяльність Грушевського до і з часу революції 1917 року" [52]. Також планувався іншомовний збірник праць про М. Грушевського [59]. Та через брак фінансів плани залишилися нездійсненими.

Наступним кроком організації святкових заходів було створення з ініціативи УІТ спеціального Комітету з відзначення ювілею М. Грушевського, який у співпраці з Науковою радою Світового конгресу вільних українців взяв участь в організації спільно з науковою громадськістю урочистей в Європі, США і Канаді [16, с. 270]. Наслідком діяльності Комітету протягом ювілейного 1966 р. та наступного 1967 р. стала ціла низка наукових конференцій, доповідей, тематичних вечорів, зустрічей, виставок.

У конференційному процесі УІТ зайняло провідну позицію, адже Українська вільна академія наук та Наукове товариство ім. Шевченка хоча й позитивно відреагували на його заклики і долучилися до святкування 100-літнього ювілею, однак масштаби їх залученості не відповідали величчю генія М. Грушевського. Додатковою причиною такого стану речей було існування непорозуміння, а подекуди і конфліктів між двома найстарішими українськими науковими установами та певною прохолодою у їх ставленні до новоствореного УІТ [34, с. 32-33]. Як вказує А. Атаманенко, з огляду на глибшу співпрацю УІТ з НТШ у Європі, та активнішу діяльність його президента О. Оглоблина в УВАН, керівництво американського НТШ не сприймало Товариство позитивно [5, с. 296]. Ця обставина, а також невеликий ще досвід УІТ по проведенню конференцій та розпорошеність його членів по вільному світі не могло не позначитися на кількості та масштабі наукових ювілейних заходів [5, с. 288].

Початком відзначення ювілею став влаштований УІТ спільно з детройтською групою УВАН 7 травня у Детройті вечір з доповіддю Л. Винара про молоді роки Грушевського [57]. Безпосередньо у день народження історика 29 вересня в Сенаті і в Палаті Представників, а потім 3 та 5 жовтня в Конгресі США було вшановано століття з дня народження М. Грушевського як світової слави історика і першого Президента Української Народної Республіки. У "Congressional Record" було надруковано лист-меморіал про М. Грушевського і статтю Л. Винара про ювілей ученого, а також укладену ним бібліографію праць історика [68].

9 жовтня відбулася Наукова Конференція НТШ у Канаді з ключовою доповіддю Б. Будуровича про рецепцію наукової спадщини автора "Історії України-Руси" в англomовному світі. 29 жовтня на засіданні Денверської Групи УВАН спогадами про Михайла Сергійовича і його родину поділився М. Чубатий. У Клівленді 12 листопада на ювілейному вечорі, влаштованому заходами УІТ та Асоціації українських професорів і місцевого осередку НТШ, Л. Винар розповів про життєвий шлях М. Грушевського. Того ж дня в Оттаві Р. Рахманний на засіданні місцевого осередку НТШ виступив із рефератом про життя і діяльність славетного історика. 10 грудня осередок НТШ у Вашингтоні спільно з УВАН відзначили 100-ліття М. Грушевського. Доповідь про нього як ученого та державного діяча виголосив А. Луцьків. П. Ковалів з'ясував роль М. Грушевського в боротьбі за українську мову, а Р. Смаль-Стоцький говорив про початок наших визвольних змагань під час Першої світової війни [59].

Наймасштабнішу акцію американські українці провели 18 грудня. Історична секція УВАН, Історично-філософська секція НТШ і УІТ спільно влаштували урочисту пленарну конференцію. На ній О. Оглоблин виголосив доповідь, у якій зазначив, що спадщина великого українського вченого не вичерпується проблематикою однієї доби, бо М. Грушевський жив і творив протягом кількох історичних періодів, сповнених своєї специфіки та проблем. Він охарактеризував історика на тлі кількох періодів українського відродження: 1860–1880, 1880–1917, 1917–1918 та пореволюційної доби. На підставі розлогого джерельного матеріалу доповідач дав повний образ внеску М. Грушевського в історіографію, суспільно-громадське, політичне і культурне життя України. Наступний доповідач – О. Прицак проаналізував історіософію, яка лягла в основу історичних праць М. Грушевського. Я. Пеленський висвітлив динаміку суспільно-політичного світогляду вченого, який, на його думку, еволюціонував у своїх поглядах від поступового лівого демократизму до утопічного соціалізму. Л. Винар розповідав присутнім про львівський період життя М. Грушевського. Назвавши його найповнішим періодом життя та творчості історика, вчений розкрив його багатогранну діяльність на тлі тогочасних подій в Галичині [53].

Урочисті заходи тривали й наступного року. Так, 11 лютого 1967 року відбулась ювілейна академія заходами Наукового Товариства ім. Шевченка в США. На ній прозвучали виступи наукового секретаря НТШ В. Стецюка, а також М. Чубатого, М. Стахіва, В. Ленцика, М. Чировського, О. Домбровського, М. Вацика та інших. Заключне слово від Управи НТШ виголосив І. Кедрин, у якому заповів видання збірника на честь М. Грушевського. Разом із тим доповідач визнав, що для наукової повноти образу Михайла Сергійовича, його великої, багатогранної індивідуальності, бракує ґрунтовної розвідки про нього як політика. Відзначимо, що збірник вийшов багатьма роками пізніше [42].

Прикметно, що громадські, релігійні та політичні організації мельниківсько-уенерівської орієнтації також долучилися до святкувань [24; 51]. 6 листопада 1966 р. Федерація американських українців і Товариство Сприяння УНРаді в Детройті урочисто відзначили століття. Вичерпну та, за визнанням тогочасної преси, глибоку за змістом доповідь виголосив В. Лисий, всебічно зображуючи постать М. Грушевського, як голови УЦР [58]. Того ж дня заходами філії УНО і Товариства Сприяння УНРаді у Вінніпезі відбувся святковий вечір із виступом С. Волинця про М. Грушевського як найбільшого українського науковця та першого Президента Української Народної Республіки [22].

Меншими за масштабами були урочистості, проведені українською діаспорою в Західній Європі. 19 грудня Європейський відділ НТШ у Мюнхені вшанував 100-ліття М. Грушевського святковою Академією. У вступному слові Георг Штадтмюллер – професор історії Східної Європи Мюнхенського університету, підкреслив значення вченого для української історії, східноєвропейської історіографії і для західного світу. Г. Нойбауер у своїй доповіді окреслив найважливіші етапи наукового шляху М. Грушевського, відзначив його визначне місце в українській історіографії, зв'язки з німецькими науковцями та співпрацю з істориками східної і південно-східної Європи. На закінчення вечора голова Історико-філософської секції В. Кубійович розповів про діяльність М. Грушевського в НТШ [73].

Ще одна мюнхенська українська організація – Німецько-Українське Товариство – організувало 19 листопада 1966 р. святкову академію в честь М. Грушевського і Р.-Ф. Кайндля в палаці принца Карла. Доповідь “Грушевський як науковець” виголосив професор стародавньої історії Лейпцігського університету Б. фон Ріхтхофен. У ній, відмітивши багатогранну діяльність М. Грушевського – історика, народознавця, соціолога, літературо-джерело- та мовознавця, антрополога та геральдиста, високо оцінив його як науковця. На підтвердження своїх слів він згадав численні відгуки представників західного світу на смерть М. Грушевського. Наприкінці свого виступу доповідач вказав на невідповідність скромних масштабів вшанування пам'яті видатного вченого в західному світі величчю його творчої натури [72].

Окрім тематичних зібрань, славетний ювілей відзначили також виданням спеціальних збірників на пошану М. Грушевському. Вони значною мірою вміщували виголошені на згаданих академіях доповіді. Так УІТ повністю присвятило вченому 1-2 число журналу “УІ”. Том вміщував вже згадувані “Звернення Українського Історичного Товариства”, “Автобіографію М. Грушевського за 1914–1919 роки” та складену Л. Винаром бібліографію праць історика та про нього [12; 1; 7]. Наукові розвідки О. Оглоблина, Л. Винара, І. Витановича, О. Домбровського, М. Ждана, О. Климкевича та інших дослідників, вміщені у цьому числі, вже неодноразово проаналізовані

історіографами, тож немає потреби на них зупинятися докладніше [35; 54]. Проте, варто зазначити, що власне ці публікації стали початком системних досліджень постаті великого історика.

Окреме число для ювілейних публікацій присвятила також "Вільна Україна". Журнал містить статті про історика та спогади учасників тогочасних бурхливих подій. У ньому на особливу увагу заслуговує об'ємна біографічно-аналітична стаття П. Феденка, яка згодом з'явилася польською і скорочено німецькою мовами, а також окремою брошурою накладом Української Вільної Громади в Америці [70; 71; 55]. У ній автор докладно висвітлює життєвий шлях М. Грушевського, і, уподібнюючи до історичного поступу українського народу в той час називає "шляхом розквіту і катастроф". Аналізуючи несприятливі обставини нашого історичного розвитку, вікову відсутність умов до творення національної держави і збереження національної духовності, автор називає М. Грушевського, поряд із Т. Шевченком і І. Франком, щасливим випадком у житті українського народу – "історичним щастям України". Характеризуючи наукову спадщину Грушевського, П. Феденко назвав його "Нестором Української науки".

Звертаючись до політичної діяльності М. Грушевського, дослідник сфокусував свою увагу на періоді головування вченого в Центральній Раді. Тут автор справедливо підкреслив його виважену позицію в складних умовах світової війни, постійної загрози німецько-австрійської та російської агресії. Окремо П. Феденко зупиняється на причинах, які штовхнули М. Грушевського перейти на радянську платформу. На відміну від більшості тогочасних публіцистів, автор вірно вказав, що видатний історик не один став жертвою помилкової оцінки комуністичного режиму. У підсумку П. Феденко відзначив: "Коли зважити наукові і політичні заслуги Грушевського для української культури та українського визвольного руху і порівняти ці заслуги з помилками, що були в його діяльності, то безперечно перші дають остаточний позитивний баланс" [55].

Осмислення політичної складової спадщини видатного українця продовжив М. Ковалевський у мемуарного характеру статті "Як проголошено IV Універсал. Пам'яті Михайла Сергійовича Грушевського". Будучи членом і міністром Центральної Ради, а також учасником підготовки та проголошення акту незалежності, автор змальовує рішучу позицію М. Грушевського у цій справі та характеризує його як "новочасного апостола визволення Батьківщини". Відзначимо, що ця теза слугувала додатковим аргументом у тогочасній суперечці щодо поглядів М. Грушевського на державу [39].

Мемуарний характер мав і допис А. Ільницького "Розгін німцями Центральної Ради". У ньому сучасник тих подій відтворив своє бачення знакового для України дня 29 квітня 1918 р. У ньому він не лише схарактеризував голову Центральної Ради як незламну і мужню особистість, але й вдало реконструював тогочасне розуміння молодими політичними кадрами ситуації приходу німецьких військ на Україну [37].

Своєрідним продовженням цієї теми стала публікація відомого інтерв'ю М. Грушевського "Чого прийшли німці на Україну", що первісно з'явилося друком в офіційному виданні інформаційного бюро Міністерства внутрішніх справ за 1918 р. В цьому інтерв'ю історик пояснює схвильованим співгромадянам причини та умови перебування німецького війська на нашій території [60].

Стаття С. Шелухіна "Доба Центральної Ради" стала невичерпним джерелом до вивчення доби УЦР та української революції 1917 р. взагалі. Як міністр судових справ і Генеральний суддя доби Центральної Ради, голова Мирової делегації Української Держави на переговорах з радянською Росією С. Шелухін докладно та зі знанням багатьох унікальних нюансів передає перебіг подій 1917–1918 рр. та вірно з'ясовує передумови і причини війни Росії проти України. Цікаво, що в редакційних замітках до статті підкреслювалося, що назвичайно важливо, щоб ті кола, які знецінюють часи Центральної Ради і дії тогочасного проводу, познайомились зі спогадами одного з чоловіків її представників [64].

Складним взаєминам М. Грушевського з більшовицьким режимом було присвячено статтю М. Галія. Складена за матеріалами радянської преси та спогадів сучасників, вона відтворювала трагізм останніх років життя академіка: гоніння урядовців, переїзд у Москву (Погодинку), нелюдські допити, жажливі умови життя, погрози, смертельне лікування у кавказькому санаторії, похорони на Байковому кладовищі та виголошену там цинічну промову наркома освіти академіка В. Затонського, що рівнялась, за словами автора, "тій жорстокості, що її виявили більшовики до особи Грушевського за його життя" [25].

Окремим виданням ювілей М. Грушевського вшанували також представники української ді-

спори в Західній Європі. Так, в 1966 р у Франції вийшов франкомовний ювілейний збірник, де було вміщено цікаві розвідки І. Борщака [67] та О. Шульгина [69]. Принагідно зауважимо, що цей, як і згадані вище видання відновили втрачену більш ніж на третину століття традицію ювілейних збірників на честь Великого Українця.

Вшанування постаті М. Грушевського в науковому середовищі покликало до життя розмаїту публіцистичну грушевськiану. У фокусі тогочасних публіцистичних дописів опинилася проблема повернення українському народові доброго імені свого довголітнього керманича. Для прикладу наведемо найбільш резонансну публіцистику Р. Рахманного. В одній зі своїх статей він емоційно відзначав: “Українські патріоти не сміють домагатися лише так званої реабілітації М. Грушевського в установах УРСР, де його розіп'ято на хресті великодержавного російського шовінізму; це можуть і повинні зробити тамтешні українські вчені... Українці поза межами України, що звать себе націоналістами, також повинні вийняти свої власні ідеологічні цвяхи, якими пригвожджено руки будівничого першої Української Народної Республіки до хреста ворожої пропаганди. Пора повернути добре ім'я українській людині, що більше за всіх інших діячів України 20-го століття спричинилася до перетворення української етнографічної маси в свідому себе і свого призначення українську націю” [50, с. 84]. Ця стаття, як і вміщені Р. Рахманним у низці часописів (“Нашій Меті”, “Українському Голосі”, “Українському Житті”, “Сучасності” тощо) коментарі на цю тему, викликали широкий відгук серед читачів не тільки Канади та США, але й в комуністичних країнах Східної Європи (Чехословаччині, Польщі та Югославії), де режим був дещо м'якшим. Там дедалі голосніше почали ставити питання про реабілітацію М. Грушевського як однієї з жертв сталінського терору [6, с. 56-58].

Саме ініційоване Р. Рахманним широке обговорення історичної реабілітації імені М. Грушевського й змусило, на думку П. Волиняка, радянське партійне керівництво відреагувати на 100-літній ювілей ученого. Наслідком цього стало розміщення двох статей в “Літературній Україні” та “Українському історичному журналі” [10; 63]. Не можемо не погодитися, що заклики і спроби реабілітації імені М. Грушевського діаспорними діячами, чутки про які доносилися до радянської України, помножені на існування національно орієнтовних істориків часів “хрущовської” відлиги і “доби Шелеста”, в яких “неофіційно” постать М. Грушевського завжди була свого роду культовою [8], а також тогочасна владна прихильність до української історії, і призвели до можливості зняття офіційних заборон та найбільш одіозних інвектив щодо видатного історика.

Але з висоти сьогодення, беручи до уваги студії сучасних дослідників-грушевськознавців, слід відмітити чи не більшу не лише наукову, а й громадянську мужність авторів статей І. Бойка і Є. Кирилюка та “лідера української “запізнілої відлиги” в сфері історичної науки” Ф. Шевченка [48; 65]. Хоча науково-популярний нарис у “Літературній Україні” та наукова розвідка в “Українському історичному журналі” й були партзамовленнями, однак завдяки їх авторам стали спражньою політичною демонстрацією, відкритою спробою реабілітації М. Грушевського не лише як науковця, але й громадського діяча. Вони були справжнім проривом у вітчизняному грушевськознавстві, на жаль без продовження у ближчих часах, але із сумними наслідками для деякого із авторів. Так, загальновідомо, що стаття Ф. Шевченка послугувала підставою для звільнення його з посади головного редактора “Українського історичного журналу” та подальших ускладнень у науковій кар'єрі.

Широта відзначення ювілею в українських колах привернула увагу до постаті М. Грушевського й дослідників інших національностей. Так, на замовлення редакції “Canadian Slavonic Papers” коротку наукову біографію українського історика написав С. Горак. Його публікація стала фактично первістком новітньої англomовної грушевськiани. У ній доволі обширно обговорено життя і наукову працю М. Грушевського, наголошено на його провідній ролі не лише в українській історіографії, але взагалі в національному відродженні України. Прикметно, що автор заторкнув і цікаве питання про ставлення американських і взагалі неукраїнських істориків до М. Грушевського [74].

Ювілейні торжества підштовхнули до перегляду свого ставлення до спадщини М. Грушевського й американських історіографів. Свідченням цього є фундаментальний нарис світової історіографії Джеймса Томсона. В ньому він високо оцінив монументальність головної праці М. Грушевського і його значення як “найбільшого історика України”. Автор відзначив “монументальну ерудицію вченого, практичність та об'єктивність його наукового стилю”, зазна-

чивши, "що "Історія України-Руси" є справжньою енциклопедією досліджень цілого покоління українських, російських та німецьких учених... Цією працею М. Грушевський, який головував у парламенті, що проголосив незалежну Україну (тимчасово) у 1917 р., дав своєму народові наукову базу його національної ідеології" [75, с. 414].

Таким чином, відзначення столітнього ювілею М. Грушевського стало поворотним пунктом не лише для становлення грушевськознавчих студій, але й для всієї української історичної науки в діаспорі. Необхідність об'єктивного підходу до постаті видатного вченого на тлі тогочасної суперечливої доби спонукала до відмови від ідеологічних стереотипів в оцінках його спадщини та загального переосмислення феномену українського руху кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Все це сприяло модернізації української гуманістики за кордоном, її виходу на нові концептуальні та тематичні обрії. Викликаний ювілеєм широкий науковий та громадський резонанс дав потужний імпульс подальшим глибоким студіям над різноплановою спадщиною автора "Історії України-Руси".

Джерела та література:

1. Автобіографія Михайла Грушевського, 1914–1919 // Український історик. – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 1-2. – С. 98–101.
2. Антонович М. До дискусії навколо Грушевського / М. Антонович // Український історик. – Нью-Йорк, 1991/1992. – №3-4/1-2. – С. 370–379.
3. Андрусак Н. Михайло Грушевський як історик, народник і державник / Н. Андрусак // Записки НТШ. – Т. 194. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. – Т. 197. – С. 7–20.
4. Атаманенко А. З листів О.Оглоблина про М.Грушевського / А. Атаманенко, Л. Винар // Український історик. – 2006/2007. – №4/1-2. – С. 359–360.
5. Атаманенко А. Українське історичне товариство. Ідеї, постаті, діяльність / А. Атаманенко. – Острог, 2010. – 672 с.
6. Бача Ю. Невже забудеться? / Ю. Бача // Дукля. – Пряшів, 1966. – № 4. – С. 56–58.
7. Бібліографія праць про М. Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк, 1966. – №1-2. – С. 122–129.
8. Брайчевський М. Як ми вшанували Михайла Грушевського в день його сторіччя / М. Брайчевський // Український історик. – Нью-Йорк, 1994. – № 2-3. – С. 319–321.
9. Будурович Б. Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії / Б. Будурович // Визвольний шлях. – Лондон, 1967. – № 2. – С. 171–181.
10. Бойко І. Михайло Грушевський: 3 нагоди 100-річ. від дня народження / І. Бойко, Є. Кирилук // Літературна Україна. – К., 1966. – Ч. 77. – 30 вересня. – С. 3–4.
11. Винар Л. Ювілей Михайла Грушевського / Л. Винар // Вільне слово. – Торонто, 1966. – 7 травня. – Рік XXXIII. – Ч. 19. – С. 15–16.
12. Винар Л. Звернення Українського Історичного Товариства з нагоди 100-ліття народин М. Грушевського / Л. Винар // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1966. – 29 березня. – С. 4.
13. Винар Л. Ювілей М. Грушевського і УІТ / Л. Винар // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1966. – 24 березня. – С. 2.
14. Винар Л. Ювілейний рік Михайла Грушевського / Л. Винар // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1966. – 4 лютого. – С. 2.
15. Винар Л. Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії / Л. Винар // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С. 83–98.
16. Винар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації / Л. Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – 302 с.
17. Винар Л. Найвидатніший історик України М. Грушевський (у 50-ліття смерті: 1934 – 1984) / Л. Винар // Сучасність. – Мюнхен, 1985. – Лютий. – Ч. 3. – С. 78.
18. Винар Л. До історії англومовного видання "Історії України-Руси" Михайла Грушевського / Л. Винар // Український історик. – Нью-Йорк, 2002. – №1-4. – С. 266–279.
19. Винар Л. Матеріали до біографії М. Грушевського / Л. Винар // Український історик. – Нью-Йорк, 1982. – №1-4. – С. 65–75.
20. Волиняк П. Чи зважаться на велике Діло? / П. Волиняк // Нові дні. – Торонто, 1966. – Червень. – С. 24–25.
21. Волиняк П. Журналіст, що вміє мислити / П. Волиняк // Нові дні. – Торонто, 1966. – Червень. – С. 9–13.
22. Волинець С. Професор М. Грушевський – велетень української науки і перший президент Української Народної Республіки / С. Волинець // Календар-Альманах "Українського Голосу". – Вінніпег, 1966. – С. 163–170.
23. Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського / І. Витанович // Український історик. – Нью-Йорк, 1966. – №1-2. – С. 32–51.

24. Галій М. Вшанування Михайла Грушевського в ЗДА / М. Галій // Вільна Україна. – Нью-Йорк, 1967. – Ч. 53. – С. 57–59.
25. Галій М. Як Москва знищила Грушевського / М. Галій // Вільна Україна. – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 52. – С. 20–24.
26. Гирич І. Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство / І. Гирич // Винар Л. Грушевськознавство. Генеза й історичний розвиток. – К.; Львів; Нью-Йорк; Торонто, 1998. – С. 119–126.
27. Гирич І. “Народництво” та “державництво” в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять / І. Гирич // Молода нація. – К., 2000. – № 4. – С. 5–30.
28. Гирич І. До проблеми народництва та державництва у зв’язку з постаттю М. Грушевського / І. Гирич // Держави, суспільства, культури: Схід і Захід. Збірник на пошану Ярослава Пеленського. – Нью-Йорк, 2004. – С. 387–398.
29. Гирич І. Засновник грушевськознавства / І. Гирич // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. (Статті і матеріали). – К., 1995. – С. 18–22.
30. Гирич І. Внесок “Українського Історика” в грушевськознавство / І. Гирич // Український історик. – Нью-Йорк, 1994. – № 1-4. – С. 102–109.
31. Гирич І. Знакова стаття О. Прицака / І. Гирич // Україна модерна. Стандарти науки і академічне середовище / Львівський національний університет ім. І. Франка. Інститут історичних досліджень. – Ч. 12(1). – К.; Львів, 2007. – С. 149–169.
32. Домбровський О. Розвиток грушевськознавства й Українське історичне товариство / О. Домбровський // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів: НТШ в Україні, УІТ, 1994. – С. 346–358.
33. Домбровський О. До питання англійського перекладу Історії України-Руси М. Грушевського / О. Домбровський // Український історик. – Нью-Йорк, 1968. – Ч. 1-4. – С. 138–141.
34. Домбровський О. До історії відносин між УВАН, УІТ і НТШ / О. Домбровський // Вісті УВАН. – Ч. 2. – Нью-Йорк, 2000. – С. 32–33.
35. Домбровський О. Грушевськяна в “Українському історичному” / О. Домбровський // Український історик. – Нью-Йорк, 1973. – Ч. 3-4. – С. 29–37.
36. Єремій М. За лаштунками Центральної Ради / М. Єремій // Український історик. – Нью-Йорк. – 1968. – № 1-4. – С. 94–104.
37. Ільницький А. Розгін німцями Центральної ради / А. Ільницький // Вільна Україна. – Нью-Йорк, 1966. – № 52. – С. 24–27.
38. Ковальський М. Теоретичне обґрунтування грушевськознавства (До 70-ліття Л. Винара) / М. Ковальський, А. Атаманенко // Проблеми історії України: факти, судження, пошук. – Вип. 10. – К., 2004. – С. 30–41.
39. Ковалевський М. Як проголошено IV Універсал: Пам’яті М.С. Грушевського / М. Ковалевський // Вільна Україна. – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 52. – С. 17–19.
40. Коць М. Про роковини професора М. Грушевського / М. Коць // Свобода. – Джерсі-Сіті. – 9 лютого 1966. – С. 3.
41. Мартович О. Думки про визволення / О. Мартович // Визвольний шлях. – Лондон, 1967. – № 7-8. – С. 785–786.
42. НТШ вшанувало Михайла Грушевського окремою науковою Конференцією // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1967. – 15 лют. – С. 1.
43. Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження / О. Оглоблин // Український історик. – Нью-Йорк, 1964. – № 2-3. – С. 1–6.
44. Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби / О. Оглоблин // Український історик. – Нью-Йорк, 1996. – № 1-4. – С. 78–87.
45. Остапович М. Президент. Життя і діяльність Михайла Грушевського / М. Остапович, О. Озерський. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1967. – 95 с.
46. Прицак О. У століття народин М. Грушевського / О. Прицак // Листи до приятелів. – Нью-Йорк, 1966. – № 157-159. – С. 1–19.
47. Пиріг Р. Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського / Р. Пиріг // Український історичний журнал. – К., 2005. – № 4. – С. 178–179.
48. Пиріг Р. Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна Компромісу / Р. Пиріг // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. – Луцьк, 2006. – С. 358–364.
49. Сакада Л. Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М. Грушевського / Л. Сакада // Український історичний журнал. – К., 1996. – № 26. – С. 38–50.
50. Рахманний Р. Будівничий першої Української Народної Республіки // Сучасність. – Мюнхен, 1966. – Ч. 1. – С. 59–86.
51. Святковий вечір на честь М. Грушевського // Нові дні. – Торонто, 1966. – Грудень. – С. 8.
52. Статті голови УЦР / Вступ // Український історик. – 2002. – Ч. 1-4. – С. 38.
53. Століття з дня народження М. Грушевського / Бюлетень УІТ. – Рік 1. – Ч. 1 // Матеріали до історії Українського Історичного Товариства. – Нью-Йорк; Острог, 2006. – С. 144.

54. Тельвак В. Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки ХХ ст.) // *Український історик*. – 2003. – Ч. 1-5. – С. 177–190.
55. Феденко П. Михайло Грушевський в науці й політиці / П. Феденко. – Нью-Йорк; Детройт, 1967. – 16 с.
56. Хроніка // *Український історик*. – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 1-2. – С. 132.
57. Хроніка // *Український історик*. – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 3-4. – С. 111.
58. Хроніка // *Український історик*. – Нью-Йорк, 1967. – Ч. 2-3. – С. 113.
59. Хроніка Українського історичного товариства // *Свобода*. – Джерсі-Сіті, 1967. – 21 березня.
60. Чого прийшли німці на Україну. Інтерв'ю з М. Грушевським // *Вільна Україна*. – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 52. – С. 28–29.
61. Чубатий М. Додаткові спомини про Михайла Грушевського з 1912–1914 років / М. Чубатий // *Український історик*. – Нью-Йорк, 1975. – № 3–4. – С. 78–82.
62. Шанковський Л. Видання "Історії України-Руси" англійською мовою / Л. Шанковський // *Свобода*. – Джерсі-Сіті, 1966. – 17-18 лютого.
63. Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну / Ф. Шевченко // *Український історичний журнал*. – К., 1966. – № 11. – С. 13–30.
64. Шелухін С. Доба Центральної Ради / С. Шелухін // *Вільна Україна*. – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 52. – С. 29–49.
65. Яремчук В. Трагування діяльності М. Грушевського в радянській історіографії післясталінського часу (середина 1950 – початку 1970-х рр) / В. Яремчук // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків "Українська історична наука на шляху творчого поступу". – Луцьк, 2006. – С. 376–383.
66. Ясь О. Постаць і науковий доробок Ф.П. Шевченка: Погляд з того боку "залісної завіси" / О. Ясь // *Український історичний журнал*. – К., 2004. – № 4. – С. 117–125.
67. Borschak É. Michel Hrouchevsky / É. Borschak // *Bulletin Franco-Ukrainiené*. – Paris, 1966. – № 26. – P. 8–29.
68. Centennial of Mykhailo Hrushevskij, 1866-1966 // *Congressional Record*, 1966. – V. 112. – № 165. – A5013–A5015.
69. Choulgine A. Michel Hrouchevskyet sa conception de l'Histoire de L'Est Europeen / A. Choulgine // *Bulletin Franco-Ukrainiené*. – Paris, 1966. – № 26. – P. 30–39.
70. Fedenko P. Na stulecie Mychala Hruszewskiego / P. Fedenko // *Kultura*. – Paris, 1967. – № 12 (242). – P. 111–122.
71. Fedenko P. Mychalo Hruschewskyjs Triumph und Tragodie / P. Fedenko // *Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart*. – Muenchen, 1967. – T. 14. – S. 14–16.
72. Festakt der Deutsch-Ukrainischen Gesellschaft und der Landsmannschaft der Buchenlanddeutschen zum Gedenken an M. Hruschewskyi und R.F. Kaindl // *Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart*. – Muenchen, 1967. – T. 14. – S. 17–28.
73. Neubauer H. Mychajlo Hruschewskyj und die Historie Osteuropas / H. Neubauer // *Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart*. – Muenchen, 1967. – T. 14. – S. 16.
74. Horak S. Michael Hrushevsky: Portrait of an Historian / S. Horak // *Canadian Slavonic Papers*. – Toronto, 1968. – Vol. X. – P. 341–356.
75. Thompson J. A History of Historical Writing / J. Thompson. – New-York, 1967. – Vol. 2. – 627 p.